

Анатолій КРУГЛАШОВ

“СЛОВ'ЯНСЬКА ТЕМА” НА СТОРІНКАХ ДРАГОМАНІВСЬКОЇ “ГРОМАДИ”

Унікальність неперіодичного видання “Громада” (з кінця 1870 – до початку 1880-х років) не викликає сумнівів. Єдине на той час позацензурне видання, “Громада” сфокусувала і відбила на своїх сторінках інтелектуальний доробок та ідеологічні пошуки національної інтелігенції, яскраво засвідчила розвиток української політичної думки, її здобутки, обмеженість і перспективи. Породження Старої Київської “Громади”, це видання все більше ставало політичною трибуною Михайла Драгоманова, його однодумців. Публікації, що з'являлися на сторінках видання, залишаються цінним джерелом до вивчення історії української суспільно-політичної думки XIX ст., визначення тієї ролі, яку відіграв у цих процесах М. Драгоманов.

Вихід “Громади” збігся у часі з посиленням і розв'язанням Балканської кризи, розгортанням визвольної боротьби балканських народів проти панування Турецької імперії. Ці події знайшли якнайширший відгук серед українців, породили нові надії на зміни в Російській імперії, на виникнення якісно нової геополітичної ситуації, в якій, гадалося, знайдеться місце і для певного розв'язання “українського питання”, – щонайменше для задоволення першочергових потреб нації, що відроджувалась до історичного буття. “Громада” не стояла осторонь тих дискусій, які хвилювали національну інтелігенцію, її сторінки засвідчують цікаві, хоча й не завжди плідні спроби дати свою відповідь на запити російської, балканської, а ширше – європейської політики.

“Слов'янська тема” досить різнобічно представлена в різних випусках “Громади”. Більше цього, за короткий час існування цього видання, відбулися доволі суттєві зміни у підході до розв'язання проблеми “слов'янської взаємності”, до накреслення проектів всеслов'янської співпраці з точки зору Драгоманова та інших близьких до нього лідерів українського національного руху.

М. Драгоманов почав видання “Громади”, вже маючи певні погляди на слов'янську історію, на роль українців у діалозі різних слов'янських народів. Це підтверджують його численні публікації в російських (київських і петербурзьких) виданнях, його виступи на сторінках галицької періодики, окремі брошури тощо. Але саме в Женеві він вперше мав змогу висловлювати свої думки вільно, без огляду на російську чи австрійську цензуру. В таких умовах “Громада” мала знаменувати початок нового етапу в українському русі, бути виразником і захисником його політичної та культурної програми перед співвітчизниками та іншими націями Європи. Відповідно, навіть знайомі з попередніх публікацій драгомановські мотиви в “Громаді” набували нового звучання, а то й суттєво іншого значення.

Насамперед з історіографічного, якщо не історіософського погляду виглядають цікавими роздуми Драгоманова над витоками і розвитком тогочасної Балканської кризи, його спроби передбачити її розв'язання, знайти можливості використання цієї ситуації в українських інтересах. Він гаряче і щиро співчував визвольній боротьбі

слов'янських народів у Турецькій імперії, що сягнула в ті роки найбільшого загострення. Повне звільнення всіх слов'янських і неслов'янських народів від Османського ярма – це також мрія і бажання автора більшості розвідок в “Громаді”, його позиція, яка вповні збігалася з настроями українського суспільства. Окрім визнання необхідності визволення слов'ян, Драгоманова також цікавило, як саме воно відбуватиметься, хто стане визволителем, які наслідки матиме прихід Росії на Балкани і на що, у зв'язку з цим, можуть розраховувати народи Російської імперії, насамперед українці.

На відміну від офіційної точки зору і поглядів більшості публіцистів у Росії, редактор “Громади” зазначав, що слов'янські народи пробудилися до свого національного життя не тільки завдяки пасивному очікуванню і надіям на звільнення від турків російською зброєю, а внаслідок власного поступу, величезної духовної, культурної та організаційної діяльності слов'янських просвітителів. Ця думка була важлива вже хоча б тим, що наполегливо протиставляла демократичний ідеал нації – творця власної історії – реальному тогочасному російському суспільству. Суспільству, майже “ідеальному” з імперської точки зору: пасивному, слухняному, яке чекає на всі можливі зміни не просто з волі Божої, а таки обов'язково через відповідних його “помазаників”. Для Драгоманова важливо було з'ясувати різноспрямованість цілей боротьби поневолених Туреччиною народів і справжніх інтересів Російської імперії. Він не заперечував надій балканських народів на допомогу з боку Росії, він навіть бажав, щоб ці надії якомога скоріше і з меншими жертвами збулися. Водночас Драгоманов застерігав слов'ян проти ілюзій щодо імперської Росії, підкреслюючи облудність пропагандистської риторики Петербурга: “Не імператорським Величествам і Височествам говорити про волю – це не їх діло, та не про їх і писано. Про волю має право говорити той тільки, хто сам не давив нікого, не обдирав, хто сам готов покласти за волю свою голову...”¹.

Викриваючи лицемірство балканської політики царату перед слов'янами, Драгоманов показував суперечливість “волелюбних” декларацій Росії дійсному стану її підданих: “Да воно й справді, з якої б то речі було руському урядові так піклуватись про волю турецьких слов'ян, коли ми бачимо, що у своєму царстві руський уряд не то щоб не дбає про яку-небудь волю своєму народові, своїм руським слов'янам, а напроги того тільки про те й старається, як би задавити кожну думку про волю, якби гірше пригнітити народ, узяти з його якомога більше грошей на користь собі та багатирям. Ми б самі дуже раділи душею, якби хоч і руський уряд, та тільки справді заходився визволяти слов'ян, дати їм волю. Але задля цього руському цареві прийшлося б визволяти людей і з під турецького, з під австрійського, і з під свого власного панування, і вже відоме діло, що наперед усього треба було б почати з себе, з свого руського царства”². Без сумніву, якраз початок радикальних змін у Російській імперії і був би, на погляд Драгоманова, найбажанішим висновком її “суспільства” з Балканської кризи, з того масового пориву допомогти слов'янам і не менш масового розчарування у поведінці царської влади.

Очевидна зміна в спрямуванні драгомановської антицарської полеміки на сторінках “Громади” і в тих статтях і брошурах, в яких він також розглядав проблему: “Східне питання” і політика Російської імперії. В останніх йому притаманні, до певної міри, сподівання на розгортання широкого суспільного руху російської інтелігенції, демократичних кіл інших народів Росії, тому він робив наголос на можливості і бажаності об'єднання цих сил задля спільного відвоювання хоча б поміркованих

¹ Драгоманов М. Війна // Громада. 1978. № 2. С.350.

² Там само. С.347.

конституційних реформ у Росії, намагався апелювати до патріотичних почуттів представників ліберальної та демократичної опозиції в Росії. Разом з тим на сторінках “Громади” зроблено виразний акцент на застереженні слов’ян (а враховуючи реальну аудиторію видання, насамперед українців) від сподівань на те, що імперська Росія – поневолювач “власних” народів – може змінитися, допоки залишається імперією, на “Росію – визволительку”. Драгоманов чітко відзначає: “Теперішня війна з турками найменше усього ведеться на оборону турецьких слав’ян – це просто війна за верховенство політичне у східних питаннях, війна за те, щоб піддержати вагу Росії “як первостепенной европейской держави”³.

Щоб розвіяти можливі сумніви, Драгоманов нагадує про долю України, Польщі, Білорусії, які вже встигли зазнати “слов’янолюбства” Росії. Для мало обізнаних з історією Російської імперії Драгоманов пропонує досить розлогі екскурси в минуле внутрішньої політики Росії, демонструючи, на прикладі України, водночас і драматизм українсько-російських взаємин. Він попереджує: “Всякому слав’янині корисно буде оглянутися на долю нашої України, в цей час, коли, слідом за старою Польщею, ламається Турція й близиться черга Австро-Угорщини. Вже з сербами зроблено багато чого такого ж самого, як було з нами. Тепер наступила черга болгар. Дійдеться й до хорватів, словінців і чехів, котрі можуть і не зчутись, як будуть передані “брандербургцєві”, – коли доти працею всіх слов’янських народів, починаючи од самих москалів, не будуть заложені хоч початки волі в Росії, і всі слов’яни не зрозуміють, що тільки вільний брат може допомогти здобути правдиву волю другим”⁴. До того ж часу, поки такого “вільного брата” в особі Росії не видно, Драгоманов пропонує своїм читачам замислитися над історією України, щоб побачити: “До чого “доборолась Україна”, що піднялась було сама за свою волю, а потім зложилась на сусіднє царство. Хай же знають це не тільки наші земляки, але й другі брати наші слов’яне, що тепер покладають стільки надій на казенну Росію”⁵. Приводячи численні приклади “здобутків” України від часу її поглинення Росією, Драгоманов у публікаціях “Громади” переконливо змальовував перспективу можливого і для інших слов’ян майбуття у випадку здійснення експансіоністських задумів петербурзьких стратегів.

Виступаючи проти “Росії казенної”, офіційної, Драгоманов не зупинився на критиці її державної політики. Він йшов далі, показуючи, що широкі кола російської громадськості, переконані в своєму щирому слов’янолюбстві, також “заражені” імперськими настроями і, поза сумнівом, становлять перешкоду на шляху виконання Росією своєї “визвольної місії”. Характеризуючи ідеологію російських слов’янофілів, Драгоманов доводив: “Справдешніх слов’янолюбців, та ще вільних розумом, справдешніх всеслов’янців в Росії не було ніколи, – бо колишні слов’янофіли московські, не гляючи на своє часом вольнодумне язикомельство, на ділі не могли собі пригадати, щоб можна було що небудь робити, коли не позволить царське начальство, хоч би воно було тридцять раз дурне, та ще, й по слов’янофільському, й німецьке. І старі слов’янофіли не далеко втекли од казенної трійці православіє, самодержавіє і народність (казенно-московської)...”⁶.

Щоправда, Драгоманов і після таких висновків все ще покладав деякі надії на нове “всеслов’янство” в Росії. Він вважав, що в цій новій хвилі суспільного руху є як позитивні, так і негативні “зерна”. Від його уваги не приховалося те, що й

³ Драгоманов М. Війна // Громада. 1978. № 2. С.350.

⁴ Драгоманов М. От впорядчика // Громада. № 2. С.ХІІ.

⁵ Там само.

⁶ Драгоманов М. // Громада. № 2. С.213.

оновлене російське “всеслов’янство” так само: “Підпира силу державного стягування країв і людей (централізацію), і силу воєнно-чиновницьку, будить думку про “обрушення” всіх слов’ян”⁷. Проте за цими очевидно негативними сторонами російського “модернізованого” панславизму Драгоманов намагався побачити і щось таки “світле”, позитивне. Йому здавалося, що “всеслов’янство” в Росії: “Заставля подумати о вільній вправі усіх країв, котрих не обрушиш навіть і дужчими силами, ніж ті, що має столиця Московщина”⁸. Найменш реалістичними виглядали передбачення Драгоманова щодо соціальної, “реформаторської мимоволі” ролі царату. “Віддаючи належне” своїм тогочасним соціально-економічним ідеалам, Драгоманов висловлював припущення: “Далі начальству нашому і московським слов’янолюбцям прийдеться мати справу з народом руським (в Галичині, Буковині, Угорській Русі) і іншим слов’янським під нашими панами, – значить по неволі підпирати, хоч і не цілий, то половинний, четвертовий соціалізм”⁹. З цього видно, що Драгоманов значно перебільшував і соціальні устремління нової генерації московських панславистів і покладав безпідставно завищені надії на можливість повторення царатом тієї соціальної політики, яка частково вживалась ним для “упокорення” Польщі після поразки повстання 1863 р. Досвід показав, що надії буковинських і галицьких селян на “білого царя-освободителя”, який прийде їх звільнити і роздавати панську землю, були не більше як застарілою ілюзією. До честі самого Драгоманова, не дочікуючись історичного досвіду, він доклав чималих зусиль для подолання царєфільських настроїв серед співвітчизників, у тому числі і в “австрійській” Україні.

Критикуючи офіційний і проофіційний панславизм у Росії, Драгоманов намагався протиставити йому іншу, демократичну версію “всеслов’янства”. Таку він вбачав у традиціях “Кирило-Методієвського братства”. При цьому він робив важливе застереження, що про програму і різні аспекти діяльності “Братства” як йому, так і сучасному українському загалу, відомо все ще не багато. Але те, що вже було відоме, давало змогу зробити висновок, що “український панславизм був не зовсім те, що московський, бо позаду його була козачина, а не Московське царство, а під ним підбита Україна, а не “сверкающая стальная щетиной империя”. Ось через те в українському панславизмі було, як ми не раз нагадували, багато європейства...”¹⁰.

Безсумнівно, для Драгоманова критерієм прогресивності, історичної значимості всеслов’янства кирило-методіївців було якраз те, що вони підхопили, перенесли на український ґрунт ті принципи свободи і братерства, що становили ідейну основу Слов’янського відродження, поширення яких прилучало слов’янські народи до загальноєвропейських інтелектуальних пошуків і політичних процесів. Втім, спадщина попередників, за всієї її важливості, здавалася Драгоманову не позбавленою суттєвих недоліків, а отже, повинна бути переглянута і звільнена від хибних уявлень і помилкових тверджень. До останніх він відносив неясність, абстрактність політичних формулювань, що вживалися “братчиками”, сама форма і тональність їхніх (відомих на той час) праць. Православна пасіонарність “Братства” сприймалась ним як чи не найвиразніший анахронізм. І якщо самі “братчики” вбачали в цьому євангелістському стилі звернення чи не єдиний, а головне – найкращий спосіб самовираження, а головне – шанс бути почутими і зрозумілими українським народом, для Драгоманова

⁷ Драгоманов М. // Громада. № 2. С. 220.

⁸ Там само. С. 221.

⁹ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Літературно-публіцистичні праці. Київ, 1970. Т. 2. С. 32.

¹⁰ Там само.

це була помилка старшого покоління. “Все таки й українське всеслов’янство мало багато подібного до московського, багато такого, що тягло людей, приставших до нього, не наперед, а позад од європейських думок, не давало зрозуміти їх, розпалитись ними, – стверджував Драгоманов. – Найміцніша з таких назад тягнувтих ниток була “Христова віра” й святе письмо, шкідливу силу якого на українолюбство навіть пізніших часів, основських, ми показали в “Громаді”, книга II. Як би не здавались братолюбними й вільнолюбними деякі слова в Христі й у пророків, а все таки раз у них немає ясної думки про форми всього громадського й державного порядку, а в друге в них на головну сцену ставиться не воля людини, а воля божа, і через те всякі слова про братство між людьми зводяться на те, щоб терпіти, поки сам Бог не схоче визволити рабів”¹¹. До певної міри вражаючий тут політичний утилітаризм Драгоманова, що виразно проступав у цих думках, за іронією долі, пізніше так само слугуватиме “ultima ratio” в критиці “драгомановщини” поколінням Д.Донцова і його однодумців...

Визнаючи прогресивність українського всеслов’янства порівняно з російським, Драгоманов відкидав певні засади ідейної спадщини попередників як застарілі і позбавлені програмової чіткості й практичного значення. Тим цікавіше подивитись, якою ж мала бути нова чи, принаймні, оновлена, згідно з драгомановським розумінням потреб іншої доби, програма українства у слов’янському питанні. Перш за все її автор намагається визначити, чому слов’янське питання важливе для українців. На його думку, відповідь на нього дає сама історична доля України, її розташування ледь не в центрі розселення слов’янських народів. Драгоманов нагадував, що глянувши просто на карту слов’янських країв і пород, усякий скаже, де наша Україна межує з поляками, а через Галичину і Угорську Русь – зі словаками і тільки узенькою половою віддалена від сербів і болгар, “та ще й до того, коли серед нашої України здавна засіли виселки польські, болгарські, а останім часом чеські, – то тут й мусило всього лехше закорінитись всеслов’янське братство і вирости хоч наука про слов’янство”¹².

За таких умов дійсно не могла не сформуватись розгалужена мережа українсько-слов’янських зв’язків. Оглядаючи їх у широкій ретроспективі, Драгоманов дійшов актуального на той час висновку: “Українські ж справи так зчепляються з справами сусідніх людей навкруги, і в Росії, й в Австро-Угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими й всякими іншими слов’янськими і не слов’янськими (напр. з волоськими через Буковину й Бесарабію, коли вже не говорити про Трансільванію), що українському громадському чоловікові, власне, з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних. Звісно, що ближче всього для українського громадянина будуть справи сусідів його найріднішої породи й найподібнішої долі, себто слов’ян”¹³.

Виходячи зі спільності історичної долі, з етнічної і культурної спорідненості, подібності тогочасного становища майже всіх слов’янських народів (політична безправність, національна пригнобленість і бездержавність), редактор “Громади” зробив узагальнення, що спільні біди слов’ян можуть бути здолані ними тільки об’єднаними зусиллями. Цю явно не нову думку він не без пафосу виголосив у “Переднім слові до “Громади” – в політичній програмі нового видання: “Товариство всеслов’янське для

¹¹ Драгоманов М. // Громада. № 2. С.497.

¹² Драгоманов М. Передне слово до “Громади” // Вибране. Київ, 1991. С.326.

¹³ Там само.С.326.

громадянина українського мало чим не така ж сама потреба, як і товариство пород українських. І певно, що державні пута, котрі тепер плутаються на ногах українських, розтопляться тільки в вільній спілці всеслов'янській, до котрої початок мусять положити спілки всіх поступових товариств по слов'янських породах, особливо тих товариств і гуртків, котрі працюють просто для волі мужицтва слов'янського¹⁴.

Отже, драгомановська інтерпретація “Всеслов'янської Спілки” відрізняється переконанням у тому, що політичні “і соціальні цілі власне українців вимагають від них тісної співпраці з усіма подібними становищем слов'янськими народами, оскільки ні один із них поодиноці не має достатніх сил, щоби розірвати державні “пута” ще надто потужних, хоча і приречених кінцево на розпад багатонаціональних імперій. У поневоленних народах таких держав Драгоманов вбачав природних і чи не єдино ймовірних союзників українців у їхніх змаганнях за національну єдність і політичну свободу.

Попри загальне формулювання потреби українців у “Всеслов'янській Спілці”, Драгоманов намагався конкретизувати засади творення цієї грандіозної організації, але ці спроби логічно виводили Драгоманова за етнічні межі слов'янства. “Українцям слід стати в тісну спілку зо всіма такими недержавними людьми в Росії й в Австрії (отже, знову таки в тих державах, де живуть українці. – А.К.), навіть і з такими, котрі не зовсім ще дійшли до громадських думок, тільки б вони признавались: 1) до того, що кожна порода людська мусить бути сама собі господарем вдома, 2) та до того, що сила кожної породи лежить в мужицтві”¹⁵. Три важливі висновки можуть бути зроблені з наведеного вище уривку. По-перше, Драгоманов досить чітко вказував на “недержавність” як причину національної поневоленості слов'янських та інших народів Російської та Австро-Угорської імперії, по-друге, він ставив на перший план можливість і бажаність різних соціальних, ідеологічних компромісів задля об'єднання визвольних зусиль цих і українського народів, а по-третє, основою їх об'єднання мало стати взаємне визнання непорушності суверенних прав кожної нації, носієм національних рис якої тоді вважалося і переважно дійсно було селянство.

Драгоманов відводив для українців поважне, якщо не виняткове місце серед перспектив проголошеного ним широкого Всеслов'янського Союзу. Він різнобічно аргументував необхідність включення гасла змагання за такий союз до нової політичної програми національного руху. Передовсім він декларував: “Українці мусять виступити і своїм словом і працею в Слов'янщині в усякому ділі, яке потрібне слов'янам, од академії і кабінету, до ремесла і поля, до кровавої війни й повстання за волю і землю слов'янського люду”¹⁶. Видавець “Громади” стверджував нерозривність національного визволення українців і спільної боротьби слов'ян проти поневолення і від імені співвітчизників проголошував: “Ми прийдемо до них справді братами, а не “дядьками”, братами рівними, а не старшими, не “благодворцями”, а спільними робітниками, щоб у купі з ними зарівно боротися з неправдою, звідки б вона не йшла, чи од чужого, чи од родака, щоб розбивати кайдани, що виковали ковалі турецькі, мад'ярські – і слов'янські”¹⁷.

Тобто, не офіційна Росія, не російські панслависти (за Драгомановим – інваріант великоруського націоналізму), а нове покоління українців на чолі ініційованого ними ж демократичного визвольного руху мають стати до спільної праці проти всіх

¹⁴ Драгоманов М. Передне слово до “Громади”. С.322.

¹⁵ Драгоманов М. Україна і центри // Громада. № 2. С.558.

¹⁶ Там само. С.560.

¹⁷ Там само. С.559.

поневолювачів, включно зі слов’янськими. В цих думках не важко розпізнати ті ж мотиви, якими перейняті і праці кирило-мефодіївців, і більш широко відомі на той час поезії Т. Шевченка. Скоріше за все не ця “зовнішня”, ледь не всеосяжна, а відтак навряд чи досяжна “місія” українців – визволителів слов’ян, а скромніша, але й нагальніша внутрішня потреба – звільнення від надій на “старшого брата” зокрема та подолання національного комплексу меншовартості загалом надихала ці публіцистичні рядки Драгоманова.

Питання про справжні пріоритети Драгоманова в його інтерпретації співвідношення національної і слов’янської ідеї допомагають висвітлити наступні його думки. “Звісно, в Україні не можуть же поставити діла слов’янські попереду своїх, ні навіть поруч з ними”, – наголошував він. Чому? Бо, пояснював Драгоманов, українці так довго по волі і по неволі розкидались по світу і Україна так обійдена і неправдою і мов би то правдою, мов би то до спільного, всеросійського, всеслов’янського, всесвітнього діл, що: “Тепер найбільш всього треба українцям зібратись на своїй землі, коло свого люду і коло своїх хатніх діл”. Тільки після того і для того, щоб зібратись на своїй землі, коло власних, національних справ, українцям важливо не забути: “І до хатнього діла треба приступати з ширшими, з всесвітніми думками, пам’ятаючи перш усього звісно найближчих сусідів, котрі у нас найбільше слов’яне”¹⁸. Тобто, у загальному підсумку, не етнічна чи навіть історична і культурна близькість слов’ян, а той факт, що саме вони й становлять більшість сусідніх з Україною націй і від їх позитивного чи негативного ставлення чимало залежатиме успіх або поразка української справи – ось що є раціональною основою драгомановської уваги до слов’янського питання.

Врешті, через порівняння розвитку України, її поступу з досягненнями сусідніх народів Драгоманов вважав за можливе позбутися дезорієнтації в цілях і методах національної діяльності, визначити, “об’єктивізувати” критерії оцінки правильності обраного шляху, подолати синдром провінційності – застарілу хворобу вітчизняної інтелектуальної і політичної еліти. Саме з цих позицій варто оцінити слухність наступних зауваг видавця “Громади”, висловлених вповні “на своєму місті і в свій час”: “Можна, значить сподіватись, що й про ту перестановку думки й громадівської праці з старого й вузького Ґрунту українсько-російського на повний і широкий європейсько-слов’янський, про котру ми зараз сказали, задумуються хоч ті українолюбці й українські громадівці, для котрих українство й громадівство справді діло життя, а не розмови й хвилевої мрії. В усякім разі, – узагальнював Драгоманов, – без європейсько-слов’янської основи громадівство українське ще менше може налагодитись, ще більше блукатиме, шукаючи собі правдивої дороги, й ще пізніше набереться сили, ніж московське, а до того частіше, ніж могло б бути, падатиме в ями, які йому порило й порис старе й нове життя українське й всеросійське”¹⁹.

Таким чином, за Драгомановим, слов’янство, насамперед західне, мало стати для нового покоління національних, громадських діячів не тільки антитезою до власної відсталості і включення на правах “молодшого брата” в політичний і соціально-культурний контекст Російської імперії, а й своєрідним “вікном у Європу”, виходом до широких ідеалів і ясних перспектив європейської цивілізації. Саме потреби радикального перегляду, оновлення і очищення уявлень українців від стереотипів, закладених довготривалою інерцією їх політично залежного, а нерідко і культурно вторинного розвитку, перебування в ролі “прихвостнів” більш розвиненої державної

¹⁸ Драгоманов М. Україна і центри. С.558.

¹⁹ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. С.102–103.

московської (чи навіть австрійської) цивілізації враховував Драгоманов, коли адресував ці праці до української інтелігенції, в ті часи переважно і щиро перейнятої ідеями всеслов'янського братерства. Попри те, що Драгоманов нерідко виступав з таких же або близьких засад у тлумаченні різних аспектів “слов'янської ідеї”, користувався поширеними серед тогочасних українських кіл аргументами і символами, його висновки відбивали формулювання змісту і вартості “слов'янської ідеї” через і для ствердження національних інтересів і прагнень українців. І це становить виразну специфіку публікацій Драгоманова у “Громаді”.

Окрім спроб загальнотеоретичного розв'язання проблем співвідношення національних інтересів українців та їх цілей у спільному русі “слов'янської взаємності”, видавець “Громади” пропонував і деякі конкретні кроки до реалізації її програмових накреслень. На його думку, серед початків українсько-слов'янського діалогу важливе місце посідає творення організаційної мережі “поступових” гуртків, які будуть координувати діяльність слов'янських націй на шляху до їх соціального і політичного звільнення. До ідеї федерації чи то соціалістичних, чи хоча б “прогресивних” гуртків інтелігенції в “Слов'янщині” Драгоманов повертався не раз і в період виходу “Громади” і пізніше, пробуючи різні можливості втілення цього задуму в життя. З часом цей задум трансформувався у план об'єднання демократичних і радикальних партій Східної Європи в щось віддалено подібне до раніше відмерлого І Інтернаціоналу. Але, на противагу “Всесвітньому Товариству Робітників”, ця спілка мала діяти на засадах суто добровільної федерації, якщо не загалом аморфної асоціації національних політичних організацій визначеного регіону Європи.

Знаряддя української ініціативи в драгомановських спробах дати нове дихання всеслов'янському діалогу мала стати сама редакція “Громади”, її чільний представник від свого імені проголошував, нагадуючи про свої раніше видані статті і брошури на українські та загальнослов'янські теми: “Ми просимо земляків наших прийняти ті книжечки за початок видання “Слов'янської Громади”. Під цим значком “Слов'янська Громада” ми будемо видавати книжечки на всякій слов'янській мові”²⁰. Драгоманов неодноразово повторював цю думку про видання “Слов'янської Громади” як само собою зрозуміле, вже вирішене, що писання про справи слов'янські й про українські для слов'янських громад будуть видаватися окремо під значком “Слов'янська Громада” на всіх слов'янських мовах²¹.

Цей план не був здійсненим – ні у вигляді видання паралельної до “основної”, україномовної, “Слов'янської Громади”, ні у вигляді серії книжечок, про які заявляв Драгоманов. Напевне, що, окрім цілком вірогідної нехоті з боку фундатора і основного спонсора женецького часопису “Старої Київської Громади” (яка далеко не завжди була в захопленні від всеохоплюючих проектів свого “закордонного емісара”), тут відіграло вирішальну роль і те, що на здійснення такого плану ні в самого Драгоманова, ні в його однодумців не було ні моральних сил, ні матеріальних ресурсів. До того ж і сам видавець “Громади” і пропагандист нової слов'янської акції українців послідовно наголошував, що перед тим і для того, щоби належно братись за слов'янські справи, треба врахувати, що на цей час “найкорисніше діло для Українців” було б працювати прямо на свій край і тим не тільки підняти силу свою, а й показати примір автономізму. Лиш потім, втішав Драгоманов, “природні закони зможуть взяти своє, і що українці зможуть виступити і поза своїм краєм як федеративна сила і серед других пород в восточній Європі, де успіло вже багато вирости – або

²⁰ Драгоманов М. Слово від редактора // Громада. 1878. № 1. С.98.

²¹ Драгоманов М. От впорядчика // Громада. № 2. С.VIII.

хоч зав’язатись спільних інтересів серед людей слов’янських і неслов’янських”²². Але, якщо справи всеслов’янські ще можна було віднести хоч на деякий час до компетенції “природних законів”, українські проблеми вимагали самопосвяти і постійної енергії вже тоді і повсякчас, чим і доводилося перейматися Драгоманову до кінця свого життя.

Зміст наступних, нерегулярних випусків “Громади” дає змогу побачити, що, не зрікаючись свого особливого ставлення до слов’янської теми, “слов’янської ідеї”, Драгоманов все менше уваги приділяв теоретизуванню довкола цих проблем. З одного боку, “внутрішні” для українця мобілізуючі аспекти “слов’янської теми” (гордість за особливо важливу роль українців у слов’янській боротьбі з поневолювачами-завойовниками, докази поважного місця культури України у розвитку освіти слов’янських народів, обґрунтування спроможності українців бути справжніми поборниками ідей свободи і рівності тощо) заступили його роздуми над тим, як здобути Українську єдність і вибороти політичну свободу. А “зовнішні” аспекти плану розбудови “Всеслов’янського Союзу” як найсприятливішого інструменту вирішення “українського питання” у європейському масштабі поступилися місцем іншому драгомановському задуму – “Східно-Європейській Федерації”.

Відтак, лише через кілька років після від виходу в світ першого числа “Громади” з програмовим твором “Передне слово до “Громади”, Драгоманов суттєво ревізував політичний маніфест українського “громадівства”, підписаний тепер не ним одноосібно, а також М.Павликом та С.Подолінським. Тут натомість ідеї “Слов’янського Союзу” як розв’язання історичних прагнень українців кінцевою політичною метою національного руху чітко проголошується здобуття “повної самостійності для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні”²³. Таким чином, не всеслов’янська федерація, а саме “всеукраїнська” держава, зведена на федеративних засадах, визначається метою національних прагнень.

І, насамкінець, щоби завершити порівняння планів 1877 і 1880 рр. слід подивитись також, на співпрацю з ким розраховували видавці “Громади”. “Ми щиро просимо до праці в “Громаді” всіх людей і товариства в Україні, – звертались автори “Програми”, – котрі згоджуються з нашими думками, хоч би вони не належали до народу української мови. Для більшої користі неукраїнським товариствам і громадам ми згоджуємось печатати прислане від них на тій мові, на котрій воно буде написано: на московській, польській, німецькій, волоській і т.і. Для громадян української мови ми будемо розказувати про те, що буде в нас напечатано на чужих мовах”²⁴. Тепер йдеться не про окрему “Слов’янську Громаду”, а про доповнення україномовної, адресованої власне українцям “Громади” тими матеріалами від неукраїнців, які збігаються з прагненнями видавців журналу і мають на меті усвідомлення всіма громадянами майбутньої єдиної і вільної держави своєї причетності до творення такої України. Використовуючи сучасну термінологію, України, побудованої на фундаменті громадянського суспільства, демократичної, багатонаціональної і, водночас, незалежної і соборної.

Так, у головних рисах, завершувалась трансформація “слов’янської теми”, ідеї слов’янської взаємності на сторінках “Громади”. Звичайно, на цьому не зупинявся ані загальний розвиток національної думки України в другій половині XIX ст., ані

²² Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева, 1977. С.103

²³ Драгоманов М., Павлик М., Подолінський С. Програма // Драгоманов М. Вибрані твори. Прага, 1937. Т.1. С.148.

²⁴ Там само. С.151.

еволюція політичних поглядів Драгоманова. Сама ж “Громада”, однаково нелюба як царській владі, так і чиновникам Австро-Угорщини, важко пробивала собі дорогу на Україну. Попри всі застереження щодо її популярності і поширеності серед сучасників, ідеї, посіяні Драгомановим, знаходили дещо ширшу за жандармських офіцерів “читацьку аудиторію” (порівняно з програмовими документами кирило-мефодіївців), тому драгомановські праці, особливо на “слов’янську тему”, не лише пасивно відзеркалювали зміни ідеологічної парадигми тогочасного українства, а й суттєво сприяли новим накресленням національної програми. Політична програма українства, ще нерішучо і непослідовно, вже звільнялась від “глобалістичної” містики і все-слов’янської міфотворчості. Нехай навіть і для того, щоб творити “хатні” міфи і національні символи. Та вже сама їх поява промовляла на користь становлення української нації, що легітимізувала свої прагнення не через посилення на раніше завойовані права “єдинокровних” братів і більш щасливих долею сусідів, а стверджувалась у розумінні незаперечності власного права і обов’язку здобувати собі повноцінне буття. Завдяки чи всупереч братам і сусідам.